

АФЕКТИВНІ ПРОЯВИ У БАТЬКІВСЬКІЙ ПОВЕДІНЦІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Грицюк Ірина

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна

grytsiuk.iryana@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6988-6012>

Міліщук Світлана

Комунальний заклад вищої освіти «Луцький
педагогічний коледж»

м. Луцьк, Україна

1011svetlanamil@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9997-1776>

Мета. Розкрити теоретичні та емпіричні аспекти того, як пережиті в дитячому віці стреси, негативний травматичний досвід можуть впливати на формування особистості дитини дошкільного віку. Та як проявляються ці впливи «тут і тепер» через порушення поведінки та емоційно-вольової сфери дошкільника. Проаналізувати погляди науковців, щодо впливу негативного раннього досвіду на психічне та фізичне здоров'я в дорослому віці.

Методи: теоретичні, а саме аналіз проблеми на підставі вивчення наукової літератури та узагальнення отриманої інформації. Та емпіричні: тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варги та В. В. Століна. Методика Ю.Є. Альошиної «Установки в сімейній парі» та методика О.С. Кочаряна «Діагностика поведінки в конфліктній ситуації». Також ми використали проективну методику, малюнок «Моя сім'я». Для діагностики емоційної сфери дітей, ми обрали картки «Монстрики почуттів» Ю. Гох-Корона, Х. Корона. Ці методи дозволили нам проаналізувати сімейну картину та емоційні переживання дітей в цих сім'ях.

Результати. У ході теоретичного аналізу виявили, що ранній негативний досвід, а саме страждання в наслідок жорстокого ставлення будь-якого порядку провокують складну роботу імунної системи, яка є головним модератором контролю тіла. Мозок може витримувати серйозні стресові події, але якщо вони передбачувані, але непередбачувані, навіть самі легкі, стають фатальними. Коли маленька дитина стикається з емоційною травмою клітини

мозку виробляють гормон, під дією якої в гіпокампі сповільнюється ріст нових клітин, що призводить до зменшення здатності обробляти емоції і справлятися зі стресом. В результаті емпіричного дослідження, виявили негативні фактори виховання з боку одного з батьків, несприятливу емоційну атмосферу в сім'ях, що проявляється у вигляді порушення поведінки дітьми, а також високим рівнем агресії, порушенням самооцінки та самосприйняття.

Висновки. Опираючись на погляди дослідників психофізіологів, нейропсихологів, саме ранній досвід знецінення, насилля, жорстокого ставлення може вплинути на розвиток очно-лобної кори, яка є моральним центром мозку. Такі діти в майбутньому можуть стати такими ж агресорами, проявляти антисоціальну поведінку тощо.

Ключові слова: афективна поведінка, ранній негативний досвід, травма, сім'я, розвиток мозку, психічний розвиток, дошкільний вік.

Hrytsiuk Iryna, Milishchuk Svitlana Affective manifestations in parental behavior and their influence in the preschoolers development.

Purpose: to reveal the theoretical and empirical aspects of the preschooler personality formation and to disclose how stress and negative traumatic experiences in childhood can affect a child's personality. But how do these influences "here and now" manifest themselves through the violation of the behavior and emotional and volitional sphere of the preschooler. We analyzed the views of scientists on the impact of negative early experiences on mental and physical health in adulthood.

Methods: theoretical, namely the analysis of the issue based on studying the scientific literature and generalization of the received information. Empirical: a test questionnaire of parental attitude by A.Varga and V.Stolin. Methodology Yu. Alyoshyna «Attitude of a married couple» and the method of O.Kocharyan «Diagnosis of behavior in a conflict situation». We also used a projective technique, painting «My family». To examine the emotional sphere of children, we chose the cards «Monsters of the senses» by J. Gokh-Korona, H. Korona. These methods allowed us to analyze the family picture and emotional experiences of children in these families.

Results. Theoretical analysis revealed that early negative experiences, namely suffering as a result of abuse, provoke a complex work of the immune system, which is the main moderator of body control. The brain can withstand severe stressful events, but if they are predictable or unpredictable, even the mildest, they become fatal. When a young child is exposed to emotional trauma, brain cells produce a hormone that slows the growth of new cells in the hippocampus, reducing the ability to process emotions and cope with stress. As a result of empirical research, negative factors of upbringing by one parent were disclosed, as well as unfavorable emotional atmosphere in families, which manifests itself in the form of behavioral disorders in children, as well as high levels of aggression, impaired self-esteem, and self-perception.

Conclusions. Based on the views of researchers, psychophysiologicals, neuropsychologists, it is the early experience of devaluation, violence, abuse that can

affect the development of the ocular-frontal cortex, which is the moral center of the brain. Such children may become aggressors in the future and may have antisocial behavior.

Key words: affective behavior, early negative experience, trauma, family, brain development, mental development, preschool age.

Грыщюк Ирина, Милищук Светлана. Аффективные проявления в родительском поведении и их влияние на развитие ребенка дошкольного возраста.

Цель: раскрыть теоретические и эмпирические аспекты того, как переживаемые в детском возрасте стрессы, отрицательный травматический опыт могут влиять на формирование личности ребенка дошкольного возраста. Но как оказываются эти влияния «здесь и сейчас» из-за нарушения поведения и эмоционально-волевой сферы дошкольника. Проанализировать взгляды ученых о влиянии отрицательного раннего опыта на психическое и физическое здоровье во взрослом возрасте.

Методы: теоретические, а именно анализ проблемы на основе изучения научной литературы и обобщения полученной информации. И эмпирические: тест-опросник родительского отношения А. Я. Варги и В. В. Столина. Методика Ю.Е. Алешиной «Установки в семейной паре» и методика А.С. Кочаряна «Диагностика поведения в конфликтной ситуации». Также мы использовали проективную методику, рисунок «Моя семья». Для диагностики эмоциональной сферы детей мы выбрали карточки «Монстрики чувств» Ю. Гох-Корона, Х. Корона. Эти методы позволили проанализировать семейную картину и эмоциональные переживания детей в этих семьях.

Результаты: в ходе теоретического анализа обнаружили, что ранний отрицательный опыт, а именно страдания вследствие жестокого отношения любого порядка провоцируют сложную работу иммунной системы, которая является главным модератором контроля тела. Мозг может выдерживать серьезные стрессовые события, но если они предсказуемы, но непредсказуемы, даже самые легкие, становятся роковыми. Когда маленький ребенок сталкивается с эмоциональной травмой клетки мозга вырабатывают гормон, под действием которого в гиппокампе замедляется рост новых клеток, что приводит к уменьшению способности обрабатывать эмоции и справляться со стрессом. В результате эмпирического исследования, выявили негативные факторы воспитания со стороны родителя, неблагоприятную эмоциональную атмосферу в семьях, проявляющуюся в виде нарушения поведения детьми, а также высоким уровнем агрессии, нарушением самооценки и самовосприятия.

Выводы. Опираясь на взгляды исследователей психофизиологов, нейропсихологов, именно ранний опыт обесценения, насилия, жестокого отношения может повлиять на развитие очно-лобной коры, являющейся нравственным центром мозга.

Такие дети в будущем могут стать такими же агрессорами, проявлять антисоциальное поведение.

Ключевые слова: аффективное поведение, ранний отрицательный опыт, травма, семья, развитие мозга, психическое развитие, дошкольный возраст.

Вступ. Дитинство є періодом найшвидшого та найінтенсивнішого розвитку людини. Інші періоди не передбачають такої кількості своєрідних життєвих етапів, як раннє та дошкільне дитинство (Павелків, Цигипало, 2015). Для ефективного розвитку дитини важливі усі фактори: біологічні, соціальні, системоутворюючі тощо. Та все ж, після народження дитина потрапляє у середовище, яке активно впливає на її розвиток. Саме це середовище в більшій мірі визначає детермінанти майбутньої поведінки, особливості психічного та особистісного розвитку. Умовами засвоєння соціального досвіду є активна діяльність дитини та характер її спілкування з дорослими мабуть, саме тому в різні історичні періоди діти розвиваються по-різному (Наказава, 2018).

На етапі дошкільництва розвивається така риса, як самоповага. Ця риса забезпечує готовність дитини в майбутньому вийти за межі своєї сім'ї, і зустрітись з іншою реальністю та задачами. Це період завдань та випробувань для дитини. На скільки легко чи важко проходитиме цей час, залежить від найближчого оточення. Діти не обирають собі батьків. Народжуючись, вони опиняються в конкретній сім'ї, через яку і починають свій шлях входження у соціальний світ (Алексєєнко, 2002). Перші враження, радісні та невтішні, здивування та зацікавленість, образи та розчарування, джерела майбутніх стосунків з собою та іншими – все це виникає в сім'ї. В цей час проявляються індивідуальні особливості, закладаються моральні цінності, формуються основи майбутньої особистості.

Головними героями індивідуальної історії дитини є вона сама, і її близькі (ті люди, які оточують дитину від народження). Саме вони стають її провідниками, перекладачами, послами в складному та неоднозначному дорослому світі. Від них залежить обраний дитиною шлях, вони задають швидкість руху, темп розвитку індивідуальності, їхніми зусиллями визначається успішність соціалізації. Сім'я готує дитину до створення власного життя, і як наслідок, і себе, як індивідуальності, до умінь не просто пристосовуватись до обставин, але змінювати їх у потрібному напрямку, не задовільнятись досягнутим, а постійно рухатись вперед (Титаренко, 2016).

Дитина у свої п'ять років активно пізнає світ, її мозок є настільки

складним та активним, що він засвоює та перевіряє безмежну кількість понять. І критичним моментом, саме цього віку, є те, що дитина починає засвоювати абстрактні поняття. Тепер дитина починає сприймати дійсність поза границями «Я є», «Я хочу» і «Я перший». Тому сімейний клімат, стосунки між батьками, батьками та дітьми, різні бажання та очікування, звички та переваги, уміння вирішувати конфлікти, відпускати образи, проявляти емпатію тощо – починають відігравати ще більш значущу роль. І не лише в контексті становлення особистості, а й у розвитку почуття безпеки або небезпеки, які є базовими для подальшого ефективного функціонування в соціумі (Кравченко, 2009).

У психологічних дослідженнях, присвячених вивченню ролі сімейного виховання у загальному психічному й особистісному розвитку дитини, визначено значний вплив сімейного виховання на формування, передусім, особливостей емоційної сфери дітей і афективних проявів у соціальній поведінці. Емоційне ставлення батьків до дитини, особливості контролю, способи пред'явлення моральних норм у спілкуванні з дитиною, організація спільної діяльності з нею, оцінювання вчинків дитини, стиль виховання у цілому виступають чинниками, що визначають психологічні механізми такого впливу. Дослідниками проблем розвитку спілкування дітей з однолітками підкреслюється, що зрозуміти своєрідність спілкування дітей, виявити його якісні особливості й механізми розвитку можна тільки в контексті спілкування з дорослими (Грицюк, 2016).

В роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників переконливо показана залежність формування особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування.

Метою нашого дослідження стало з'ясування особливостей впливу негативних афективних проявів хоча б одного з батьків на емоційний стан дитини дошкільного віку, а також на особливості проявів поведінки в дитячому закладі та вдома.

Страх – це природня емоція. Вона має величезне значення для виживання, стимулює нас боротись за життя або терміново рятуватись, тікаючи від загрози. Але, якщо страх надмірно великий і набуває форму хронічної тривоги, то його переживання стає надзвичайно болючим та виснажливим.

Тривожність – це розтягнутий у часі страх, який зберігається, навіть, при відсутності реальної загрози: коли реальна загроза пройшла, в ситуаціях, які не є загрозливими чи небезпечними, або бути в очікуванні потенційної загрози. Коли тривога приймає хронічний характер і починає управляти життям людини, вона трансформується в тривожний розлад. Метою нашого дослідження стало дослідження впливу негативних емоційних переживань на поведінку дитини та її емоційно-вольову сферу (Кернберг, 1998).

Методи та процедура дослідження. Ми провели наше дослідження на основі клієнтських випадків та звернень у Психологічний консультативний центр на базі факультету психології Волинського національного університету імені Лесі Українки. Ми проаналізували 18 скарг батьків дітей дошкільного віку, які звернулись за консультацією, щодо порушень поведінки дітей, зокрема, прояви агресії по відношенню до одноліток та дорослих (мами, бабусі тощо). І скарги батьків на крайню замкнутість та сором'язливість. П'ятеро досліджуваних перебували в умовах розлучення, які супроводжувались «боротьбою» батьків за піклування. Проаналізувавши запити батьків, ми вирішили зробити аналіз загальної сімейної ситуації. Нами були запропоновані батькам тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варги та В. В. Століна. Була застосована також методика Ю.Є. Альшиної «Установки в сімейній парі» та методику О.С. Кочаряна «Діагностика поведінки в конфліктній ситуації». Також ми використали проєктивну методику, батьки малювали малюнок «Моя сім'я» (Ейдемиллер, Юстицкіс, 2010). Також відбувалась попередня бесіда з батьками, щодо сімейної ситуації, клімату у сім'ї та особливості спілкування між подружжям, та батьками з дітьми. Для діагностики емоційної сфери дітей, ми обрали картки «Монстрики почуттів» Ю. Гох-Корона, Х. Корона.

Обговорення результатів. У дошкільному віці, дитина знає і вміє багато. Показником сформованості особистості є її внутрішня структура. Найбільший вплив на поведінку дітей дошкільного віку мають типові для них мотиви, пов'язані з інтересом до світу дорослих, прагненням діяти як вони. Бажання бути схожим на дорослого керує дитиною і у рольовій грі.

Ми врахували це у своєму дослідженні, оскільки розуміли, що іноді, діти видають бажане за дійсне, також важливе значення в

поведінці дошкільника мають мотиви встановлення і збереження позитивних взаємин з дорослими, навіть за умови неналежної їх поведінки. Також ми розуміли, що причинами негативних поведінкових проявів можуть бути і бажання самоутвердитись, що може проявлятися у таких негативних вчинках, як вередування чи впертість.

Тому ми проводили багато бесід з дітьми, аналізували їхні спонтанні малюнки, щоб уникнути суб'єктивної оцінки. При зборі анамнезу, під час спілкування ми визначили, що в сім'ях чітко прослідковуються конфліктні ситуації, коли один з батьків проявляє негативну афективну реакцію (в наслідок вживання алкоголю, високого рівня агресивності, бажання контролювати тощо).

За допомогою проєктивної методики «Моя сім'я» ми проаналізували малюнки 18 мам дітей дошкільного віку. За малюнками ми зробили висновок, що ці жінки позитивно сприймають своїх дітей, 2 малюнки (11%) респондентів бачать своїх дітей центральними фігурами своїх сімей. У 4 досліджуваних, а це 22% опитаних взагалі не зобразили себе на своєму малюнку, що може свідчити про відчуття відчуженості. На 6 (33,1%) малюнках зображення було брудне, багато штриховки, стирань та виправлень, що може свідчити про високий рівень тривоги, невпевненості, низькій самооцінці (бо фігури мали маленькі розміри відносно паперу), страху та розгубленості. Хоча в загальному більшість зображень 67% справляли позитивне враження, проте деталі, такі як великий рот, руки, відсутність рук (як неможливість керувати ситуацією), відсутність інших важливих частин тіла, все ж давали змогу припустити, що сім'я перебуває в умовах, коли потрібна психологічна підтримка не лише дитини, а й дорослих.

За тестом-опитувальником батьківського ставлення А. Я. Варги та В. В. Століна ми отримали наступні результати: за шкалою «Прийняття – відкидання», яка відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Більше 88% опитаних визначили, що їм подобається їх дитина такою як вона є. Проте 20 % опитаних визначили своє неприйняття дитини, в тих умовах, і з тією поведінкою, що вона проявляє. За шкалою «Симбіоз» також більше 88% батьків, які звернулись за консультацією схильні відчувати себе єдиним цілим з дитиною, прагнуть задовольнити потреби дитини, відгородити його від труднощів і неприємностей життя. Для 11%

респондентів актуальною стала тенденція до авторитарної гіперсоціалізації, тобто в батьківському відношенні чітко проглядається авторитаризм. Мати вимагає від дитини беззастережного послуху і дисципліни.

Результати були достатньо позитивними, тобто мами, які приймали участь у дослідженні демонструють прийняття своїх дітей, високий рівень бажання допомогти своїм дітям, усіляко сприяти їхньому розвитку, інтересам, вони з довірою ставляться до своїх дітей. В той же час ми повинні врахувати, що даний тест не проходили батьки, яких власне і звинувачували в негативних афективних проявах поведінки. То ж доволі зрозумілими є високий результат тих свідчень, що є бажання захистити свою дитину, і певною мірою відгородити її від труднощів.

В результаті аналізу методики «Установки в сімейній парі» Ю.Є. Альошиної нами були отримані наступні результати. Для нас актуальними стали шкали «ставлення до людей», «альтернатива між почуттям обов'язку й задоволенням» та «ставлення до розлучення», дали змогу побачити та зробити висновки щодо певної сукупності установок батьків, їх емоційне ставлення до не лише до дитини, сприйняття дитини батьками й відповідних способів поводження з нею, які утворюють стилі сімейного виховання, а й стосунки між подружжям. Ми проводили методику лише на 13 респондентах, оскільки, 5 з 18 опитаних знаходились в процесі розлучення. За шкалою Ставлення до людей, у більшості опитаних жінок 78% позитивне ставлення до людей. За шкалою «альтернатива між почуттям обов'язку й задоволенням» більша половина респондентів 88% виражена орієнтація на обов'язок, порівняно із задоволенням. За шкалою «ставлення до розлучення» 34% респондентів лояльно ставляться до розлучення. Дані методики можуть свідчити про те, що жінки загалом оптимістично оцінюють свої відносини у родині, хочуть зберегти сім'ю.

За методикою О.С. Кочаряна «Діагностика поведінки в конфліктній ситуації», в даній статті ми хочемо зосередитись лише на шкалі «Агресії», за якою ми отримали високі результати, в 56 % опитаних виявлено високий рівень агресії, що свідчить про прояви гніву у конфліктній ситуації. Щодо шкали «Фіксація на психотравмі», яка свідчить про застрягання афекту та інтелекту на психотравмі, то високі показники були виявлені лише у 2% респондентів, середні з

тенденцією до високих – у 31%, середні з тенденцією до низьких – 28%, середні показники були виявлені у 39% опитаних.

Для діагностики емоційної сфери дітей, ми обрали картки «Монстрики почуттів» (Ю. Гох-Корона, Х. Корона). Дітям було запропоновано вправу «Невидимі зв'язки», мета цієї діагностично-корекційної вправи розвиток уміння розпізнавати різні емоційні стани та рефлексувати. Також ми прагнули проаналізувати причини поведінкових проявів, через аналіз сукупності мотивів. Через сюжетно-рольову гру, спостереження, спонтанні малюнки дітей.

Емоційна сфера дітей дійсно порушена, за спостереженням виконання вправи, деякі діти дуже замкнуті, боязливі, постійно шукають прихистку у матері. Тоді як інші, проявляють агресивність у грі, погано утримують увагу та не можуть виконувати завдання.

Висновки. Ми лише розпочали дану роботу, тому представлені нами матеріали не є повноцінним дослідженням, як саме сім'ї (стосунки між батьками) та способи виховання, впливають на розвиток дитини дошкільного віку. Та уже сьогодні, помітно, та можна зробити висновок про те, що сучасна українська сім'я часто реалізовує свій власний виховний потенціал неефективно (Федоренко, 2020). Це може бути пов'язано як з особливостями виховання батьків у їх сім'ях, так і з негативними змінами в самій сім'ї: зниженням її інтегративності, конфліктними стосунками між подружжям, порушенням емоційних зв'язків між батьками і дитиною. І усе це в комплексі, заважає засвоєнню дитиною норм поведінки, моральних позицій, призводить до порушень в особистісному розвитку.

Література

1. Алексеенко, Т.Ф. (2002). Інтегровані умови сучасного сімейного виховання і коефіцієнт їхньої корисної дії. *Педагогіка і психологія*, 1, 53-61.
2. Аметова, Є. Р. (2006). Про значення сім'ї у формуванні вільної особистості дитини. *Педагогіка і психологія*, 2, 36-43.
3. Грицюк, І.М. (2016). Біохімічна специфіка центральних механізмів емоцій та їх вплив на здоров'я особистості. *Проблеми сучасної психології*, 31, 48-57.
4. Грицюк, І. М. (2016). Психосоматичні прояви психологічних порушень у дітей, що пережили психотравмуючу ситуацію. *Наука і освіта*, 2-3, 121-124.
5. Кернберг, О.Ф. (1998). *Агресія при растройствах личности и перверсиях*. М. : Независимая фирма «Класс».

6. Кравченко, Т.В. (2009). Сім'я та її вплив на соціалізацію дитини. *Педагогіка і психологія*, 3, 32-42.
7. Мак-Вільямс, Н. (2015). *Психоаналитическая диагностика: понимание структуры личности в клиническом процессе*. М: Независимая фирма «Класс».
8. Маккей, М., Скин, М., Фаннинг, П. (2018). *Когнитивно-поведенческая терапия для преодоления тревожности, страха, беспокойства и паники*. СПб. : ИГ «Весь».
9. Наказава, Дж. Джексон (2018). *Осколки детских травм. Почему мы боеем и как это остановить*. М. : Издательство «Э».
10. Павелків, Р., Цигипало, О. (2015). *Дитяча психологія*. «Академвидав».
11. Пенькова, О. (2006). Роль сімейних ціннісних орієнтацій у становленні громадянина. *Психолог*, 37, 22 - 24.
12. Федоренко, Р.П., Мушкевич М.І. (2020). *Психологія молодої сім'ї: монографія. Вид.2-ге, доповн.та змін*. Луцьк : Вежа-Друк.
13. Рубченко, А. К. (2015). Подходы к проблеме детско-родительских отношений в отечественной психологии. *Психолог в детском саду*, 4, 98 - 114.
14. Титаренко Т. (2016). *Такие разные дети*. Харьков: Клуб семейного досуга.
15. Эйдемиллер, Э., Юстицкис, В. (2010). *Психология и психотерапия семьи*. СПб. : Питер.

References

1. Alekseienco, T.F. (2002). Intehrovani umovy suchasnoho simeinoho vykhovannia i koefitsient yikhnoi korysnoi dii [Integrated conditions of modern family upbringing and their efficiency]. *Pedahohika i psykholohiia - Pedagogy and psychology*, 1, 53-61 [in Ukrainian].
2. Ametova, Ye. R. (2006). Pro znachennia simi u formuvanni vilnoi osobystosti dytyny [On the importance of the family in the formation of a free personality of the child]. *Pedahohika i psykholohiia - Pedagogy and psychology*, 2, 36-43 [in Ukrainian].
3. Hrytsiuk, I.M. (2016). Biokhimichna spetsyfika tsentralnykh mekhanizmiv emotsii ta yikh vplyv na zdorovia osobystosti [Biochemical specifics of the central mechanisms of emotions and their impact on individual health]. *Problemy suchasnoi psykholohii - Problems of modern psychology*, 31, 48-57 [in Ukrainian].
4. Hrytsiuk, I. M. (2016). Psykhosomatychni proiavy psykholohichnykh porushen u ditei, shcho perezhyly psykhotravmuiuchu sytuatsiiu [Psychosomatic manifestations of psychological disorders in children who have experienced a traumatic situation]. *Nauka i osvita - Science and education*, 2-3, 121-124 [in Ukrainian].
5. Kernberh, O.F. (1998). *Ahressyia pry rastroistvakh lychnosti y perversyiakh [Aggression in personality disorders and perversion]*. М. : Nezavysymaia fyрма «Klass» [in Russian].
6. Kravchenko, T.V. (2009). Simia ta yii vplyv na sotsializatsiiu dytyny [The family and its impact on the child's socialization]. *Pedahohika i psykholohiia -*

Pedagogy and psychology, 3, 32-42 [in Ukrainian].

7. Mak-Vilyams, N. (2015). *Psihoanaliticheskaya diagnostika: ponimanie strukturyi lichnostyi v klinicheskom protsesse* [Psychoanalytic diagnostics: understanding the structure of personality in the clinical process]. M: Nezavisimaya firma «Klass» [in Russian].

8. Makkey, M., Skin, M., Fanning, P. (2018). *Kognitivno-povedenchiskaya terapiya dlya preodaleniya trevozhnosti, straha, bespokoystva i paniki* [Cognitive Behavioral Therapy for Overcoming Anxiety, Fear, Anxiety and Panic]. SPb.: IG «Ves» [in Russian].

9. Nakazava, Dzh. Dzhekson (2018). *Oskolki detskih travm. Pochemu myi boleem i kak eto ostanovit* [Shards of childhood trauma. Why are we sick and how to stop it]. M.: Izdatelstvo «E» [in Russian].

10. Pavelkiv, R., Tsyhypalo, O. (2015). *Dytiacha psykholohiia* [Child psychology]. «Akademvydav» [in Ukrainian].

11. Penkova, O. (2006). Rol simeinykh tsinnisnykh orientatsii u stanovlenni hromadianyna [The role of family values in the formation of a citizen]. *Psykholoh - Psychologist*, 37, 22 - 24 [in Ukrainian].

12. Fedorenko, R.P., Mushkevych M.I. (2020). *Psykholohiia molodoi simi* [Psychology of a young family]. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

13. Rubchenko, A. K. (2005). Podhodyi k probleme detsko-roditelskih otnosheniy v otechestvennoy psihologii [Approaches to the problem of parent-child relations in Russian psychology]. *Psiholog v detskom sadu - Psychologist in kindergarten*, 4, 98 - 114 [in Russian].

14. Titarenko, T. (2016). *Takie raznyie deti* [Such different children]. Harkov: Klub semeynogo dosuga [in Russian].

15. Eydemiller, E., Yustitskis, V. (2010). *Psihologiya i psihoterapiya semi* [Family psychology and psychotherapy]. SPb.: Piter [in Russian].

Received: 23.10.2021

Accepted: 06.11.2021